

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ВИМІР МОДЕРНОЇ РАЦІОНАЛЬНОСТІ

Частина 2

У попередній частині * йшлося про ситуацію, в якій опинилася людина в першій половині ХХ ст. Втрата легітимності природничонаукової парадигми спричинила кризу ідентичності західної людини. Чим більшою мірою людина втягувалася в безперервний процес виробничої діяльності, тим більше ставала під питання її власна ідентичність.

З іншого боку до цієї проблеми підходять представники критичної теорії. Родоначальники цієї філософської школи, М.Горкгаймер і Т.Адорно, намагаються системно проаналізувати ті проблеми, з якими зіткнулася сучасна їм людина, і формулюють предмет своїх пошуків у програмному творі “Діалектика Просвітництва” у такий спосіб: “Ми, по суті, замахнулися... на те, щоб дати відповідь на питання, чому людство, замість того, щоб прийти до істинно людського стану, занурюється до пучини нового типу варварства” [1, 8]. У названій праці вчені намагаються відповісти на це питання, переводячи його в досить не стандартну площину.

М.Горкгаймер і Т.Адорно починають аналіз з протиставлення міфу і просвітництва у широкому сенсі слова. Вони наголошують, що це не історичні епохи, а стан, перманентно наявний за будь-якої доби. Це – діалектична опозиція культури, завдяки якій культура й рухається вперед. Франкфуртці наводять приклади просвітництва античності (Гомер, Парменід, Платон), одночасно згадуючи міфи доби Просвітництва (насправді, в цьому, можливо, є сенс, як зазначає П.Козловський: “Міфи – це спроби переробити жах в історії про жах”). Але, тим не менш, основну проблему, яку М.Горкгаймер і Т.Адорно називають у сучасній формі просвітництва – це звільнений з-під контролю інструментальний розум. Саме він і створює ті умови, за яких з’являється “новий тип варварства”. “Технічна раціональність сьогодні є раціональністю панування як такого” [1, 181]. Автори відзначають, що серцевиною сучасного просвітництва, яке затяглося на кілька століть, є технічна, інструментальна раціональність. А вона, своєю чергою, вже вимагає певної організації життєвого простору людства. М.Горкгаймер на цьому наголошує в іншому своєму творі, “Критика інструментального розуму”: “Коротко кажучи, добре це чи погано, але ми – спадкоємці Просвітництва і технічного поступу” [2, 115]. Це екзистенціювання людини сучасності викликає занепокоєння у франкфуртців. Вони влучно характеризують цей спосіб життя як організацію життя, покладеного на вівтар виробництва й економічної доцільності.

Будь-яка дія має здобути свою легітимність в економічній обґрунтованості: якщо це не раціонально з погляду модерної раціональності, то це безглуздо і не потрібно. М.Горкгаймер зауважує, що і дозвілля стало економічно залежним: “Дедалі рідше щось робиться задля самого себе. Прогулянка пішки з міста до берега річки або на вершину гори, якщо оцінювати її мірками зиску, безглузда й ідіотична; людина марно й банально витрачає час. З точки зору формалізованого розуму, діяльність лише тоді є розумною, коли вона служить іншій меті, наприклад, здоров’ю або відпочинку, який допомагає відновити працездатність. Іншими словами, діяльність є просто знаряддям; адже вона набуває смислу лише у поєднанні з іншими цілями” [2, 47]. Тобто людина стала цілком залежною від виробничих відносин. До того ж породження цього інструментального розуму – це справа виключно людини, що так намагалася звільнитися з-під влади інших метафізичних парадигм. А нині людина стає додатком до цієї фабрики з виробництва приборків.

Суспільство сьогодні має цілісний і замкнений характер. Людина затиснута в ньому як у колі, з якого не можна вирватися. Так, інстальований у цю систему суб’єкт має виконувати ті самі операції, які виконують інші. Інакше його просто викинуть за це коло і назвуть людиною з дивіантною поведінкою, а тоді вже ніхто не сприйматиме його серйозно. Система не терпить різноманіття – все має бути уніфіковано. Для того, щоб здобувати однакові

результати, мають бути однакові вхідні й однаковий процес “оброблення”. Цей процес “оброблення” присутній усюди: в супермаркеті, перед екраном телевізора, на кухні, за робочим столом тощо, інакше процес може вийти з-під контролю. “На гумових шинах люди мандрують виключно ізольовано один від іншого. Проте в кожному автомобілі, розрахованому на одну родину, розмовляють лише про те, що обговорюється в будь-якому іншому; бесіда в такій відокремленій родині регулюється практичними інтересами” [1, 271]. Нічого не робиться просто так, все повинно мати свій практичний вимір.

Нічого в сучасному світі не відбувається лише в одному вимірі. Є вимір, в якому подія безпосередньо відбувається, і вимір інший – задля чого це відбувається. Час романтики минув, все стало практично навантаженим. Навіть мова, онтологічний базис нашого життя, змінюється з огляду на метафізичний устрій епохи. “У гігантському виробничому апараті сучасного суспільства мова редукується до інструмента – одного серед багатьох інших. Кожне речення, яке не має еквівалента операції у цьому апараті, здається дилетантові так само позбавленим значення” [2, 37]. Тобто все має підпорядковуватися виробничим операціям, і навіть особисте життя має сьогодні відзнаку інструментального розуму. У сучасному суспільстві побудовано все у такий спосіб, щоб нести зиск інструментальному розуму. Це стосується будь-якої сфери життя, будь-яка дія безпосередньо чи опосередковано має відповідати на заклик інструментального розуму. Нині навіть відвідання кінотеатру не позбавлене смислового навантаження з боку інструментального розуму – все, що відбувається на екрані, відбувається не просто так, а слугує експлікації раціонально обґрунтованого суспільства. “Анімаційний Дональд Дак, так само, як і невдахи в реальності, отримує свою порцію синців для того, щоб глядачі змогли призвичаїтися з тими, які очікують їх самих” [1, 173]. Людина, перебуваючи всередині такого суспільства, цілком від нього залежна. Причому це суспільство функціонує, виходячи з принципів отримання надприбутку, тотальної мобілізації та волі до влади, відтак, і всі його механізми організовані в такий спосіб, щоб досягти цієї мети. Отже, суспільство починає розвивати і вдосконалювати один вимір – вимір механістичного підкорення природи. А в одновимірному суспільстві може діяти лише одновимірна людина.

Продовжувачем ідей М.Горкгайма і Т.Адорно був інший представник франкфуртської школи, Г.Маркузе. У своїй, мабуть, найбільш відомій праці – “Одновимірна людина”, він аналізує феномен суспільства, яке в усіх своїх виявах націлене на “механістичне опанування природи”, і розглядає ситуацію людини, в якій вона опинилася у структурованому в такий спосіб суспільстві. Дослідник творчості Г.Маркузе, О.Юдін, характеризує філософську установку німецького мислителя: “Згідно з Маркузе, в основі сучасної розвинутої індустріальної цивілізації покладено певний історичний проект (тобто ставлення людини до світу, що визначається як мислення про світ, так і діяльність в ньому), а саме: технологічний проект, чи технологічна раціональність” [3, VIII].

Виходячи саме з цього проекту, на думку Маркузе, і побудоване сучасне суспільство. Людина має пристосовуватися до нього, щоб вижити. Філософ відзначає, що людина стала одновимірною, оскільки світ став таким. Він акцентує увагу на тому, що суспільство являє собою щось ціле, в якому все функціонує таким чином, що всі периферійні процеси поставлені на службу головному – підкоренню природи (волі до влади). Німецький дослідник звертає увагу на те, що західне суспільство стало тотальним, організованим, виходячи з одного принципу. Маркузе також наголошує, що в сучасному суспільстві не лишилося класів, які були б антагоністичними і боролися між собою. Прірва між “білими комірцями” і різноробами поступово зменшувалася і нині не є такою безнадійною. Різнороб у західному суспільстві може поїхати відпочивати туди ж, куди і його роботодавець, може придбати собі той самий костюм, що і в керівника. Немає більше класів, про які писав К.Маркс, замість них прийшов новий тип – “Робітник”. Також немає більше і соціального напруження, властивого XIX та початку XX ст. Суспільство стало одновимірним – це нова форма суспільної організації, невідома до середини XX ст. Пов’язано це з тим механістичним проектом, про який так чудово писали всі франкфуртці. І породжене цим проектом суспільство має свої функції: обслуговувати виробничий процес і в усіх своїх виявах переконувати, що це суспільство є цілісним проектом, завданням якого є створювати

людину, співрозмірну вимогам цього проекту. “Апарат виробництва і товари та послуги, які ним виробляються, “продають” чи пов’язують соціальну систему як ціле. Транспортні засоби і засоби масової комунікації, предмети домашнього використання, їжа й одяг, невичерпний вибір розваг і інформаційна індустрія несуть із собою наперед задані стосунки і звички, стійкі інтелектуальні реакції, які прив’язують споживачів, даючи їм тим самим більше чи менше задоволення, до виробників і через цих останніх – до цілого” [3, 15].

Отже, в суспільстві все організовано раціонально, з прив’язкою до головної мети, через інсталяцію до цілого. Г.Маркузе ще і ще раз підкреслює важливість принципів організації сучасного суспільства: воно є цілком підпорядкованим одній ідеї, яка втілює собою певний проект, звична назва якого – механістичний проект модерної раціональності. Суспільство постає як ціле, одна велика тотальність, що існує в одному вимірі і не терпить різноманіття. А якщо таке і виникне, то воно має цілковито втиснутися в існуючий проект і здобути собі легітимність у межах інструментального розуму.

Філософ, аналізуючи сучасне суспільство, відзначав: “Таким чином, технологічна раціональність радше захищає, ніж заперечує легітимність панування, і інструменталістський обрій розуму відкриває шлях раціонально обґрунтованому тоталітарному суспільству” [3, 208]. І це, мабуть, найгірше, коли така організація суспільства здобуває собі легітимність: вона є раціонально обґрунтованою, а, відтак, їй у цей історичний час не може бути альтернатив, оскільки вона є втіленням самої раціональності. Ця організація здається чимось, що раз і назавжди є даним. І ситуація людини виглядає в такому суспільстві дуже ганебно. Тоталітарне суспільство цілком підпорядковує особистість, отримуючи тотальну владу над нею. “Характерною рисою розвинутого індустріального суспільства є вдале придушення тих потреб, які наполягають на вивільненні – навіть і від того, що взагалі терпимо чи навіть несе винагороду і переваги, – при підтримці розтління деструктивної сили і репресивної функції суспільства достатку” [3, 9].

Людина опиняється затиснутою в “золоту клітку”, все, що вона може робити, вона може робити лише в цих межах. Отже, людська свобода чітко окреслена інструментальним розумом й експлікована в сучасному суспільстві. А це означає, що на світ народжується одновимірна людина, в житті якої є лише один вимір – вимір, побудований інструментальним розумом. Життя такої людини чітко регламентоване, ніщо в ньому не відбувається просто так – усе має сенс, все слугує якійсь меті, будь-яка дія підпорядкована практичному виміру. А результатом такого життя стає людина без обличчя, людина в масці: кожна інша схожа на попередню. Це лише маса, в найгірших виявах, добрива для проростання модерної раціональності.

Ця модерна раціональність постійно оточує людину, нав’язуючи їй нові міфи. “Вони вірять, що вмирають за Клас, а вмирають за партійних лідерів. Вони вірять, що вони вмирають за Вітчизну, а вмирають за Промисловців. Вони вірять, що вмирають за Пролетаріат, а вмирають за його Бюрократію. Вони вірять, що вони вмирають за наказом держави, а вмирають за гроші, які володіють Державою. Вони вірять, що вони вмирають на Націю, а вмирають за бандитів, що затикають їй рота” [3, 271]. Ось таке воно – суспільство розвинутої добродійності. Причому проект цього суспільства цілком історичний і мінливий, а нині здається інакше. Образ цей властивий лише західному суспільству, хоча сьогодні, коли відбувається процес глобалізації, він здобуває дедалі більше прихильників, які бажають отримати солодку несвободу.

Наприкінці свого дослідження Г.Маркузе робить висновок щодо сучасного йому суспільства і способу організації в ньому людського життя: “Рівень життя, досягнутий у найбільш розвинутих індустріальних регіонах, навряд чи може слугувати гідною моделлю розвитку, якщо метою є спокій. Беручи до уваги те, що цей рівень зробив з Людиною і Природою, потрібно знов порушити питання, чи вартий він тих жертв, що за нього були принесені. Це питання вже не звучить несерйозно відтоді, як “суспільство достатку” стало суспільством загальної мобілізації проти ризику винищення, і відтоді, як супутниками благ, що їм продаються, стали оболванювання, увічнювання тяжкої праці і зростання незадоволення” [3, 316].

Отже, Маркузе наголошує на тому, що в основі сучасного суспільства покладено принцип інструментального розуму, який виробляє механістичну картину світу. Така установка потребує певної організації суспільних відносин, а саме – щоб усіма можливими способами обробляти цей інструментальний розум, а все, що незгодне з цим принципом, все одно сублімується у щось прийнятне. Людина в такому тоталітарному суспільстві є одновимірною, вона має лише одну установку на тотальну мобілізацію. Таке суспільство породжує скалічене людство, яке нічого не знає і не хоче знати, крім безперервного виробничого циклу.

Проаналізуємо суспільство і ситуацію, в якій опинилася людина в добу постсучасності. Як зазначало чимало дослідників (Е.Гуссерль і Ф.Ебнер, Ж.-П. Сартр і М.Бубер та ін.), ідентичність здобувається в діалозі, у відповіді на виклик суспільства. Ч.Тейлор зауважує, що такий діалог, відповідь, завжди мають ґрунтуватися на моральній основі – лише виходячи з позиції моральності можна розрізняти, що є “добре”, а що – “погане”. “Знати, хто ти такий – це орієнтуватись у моральному просторі, у просторі, в якому постають питання, що являє собою добро і зло, що варто робити, а що ні, що має для нас сенс і є важливим, а що є банальним і другорядним” [4, 45], і далі: “Наша ідентичність – це те, що дозволяє нам визначати, що є для нас важливим, а що – ні” [4, 48]. Отже, без морального стрижня (Ч.Тейлор називає його системою координат), коли немає відмінності між чорним і білим, між добрим і злим, неможливо набути ідентичності, сказати, хто ти є. А сучасна людина потрапила в таку ситуацію, за якої все можливо, в якій немає чіткого морального кодексу. Сучасна російська дослідниця О.А. Богданова констатує кризу сучасної особистості і пов’язує її, насамперед, з процесом секуляризації. Вона наголошує, що відтоді, коли людина почала вивільнятися від релігійного панування в добу Відродження, вона ставала все більш і більш незалежною й автономізованою. Всі творчі сили були спрямовані на “розчаклування світу”, а вийшло так, що вони лишили людину без основи, без жодного опертя, на яке можна сміливо покластися. А відтак, відзначає дослідниця, ті функції, які раніше виконували релігія і традиція, тепер виконувати не стало кому. Почався швидкий пошук заміни, молодь забігала від зібрань металістів до нових форм релігійності, все одно не знаходячи спокою. Людина змушена виконувати себе, віднаходячи свою ідентичність, але зробити це стає дедалі складніше. Для багатьох питання про те, хто вони є, лишається без відповіді, оскільки втрачена основа. “Постмодернізм – це історія створення тексту та інтерпретації тексту. Звідки ж тоді взятися реальності? Реальності просто немає. Якщо бажаєте є різноманітні віртуальні реальності” [5, 223]. Ось і змушена людина мандрувати між названими реальностями, не в змозі надати перевагу жодній із них, оскільки немає надійного ґрунту, з позицій якого можна було б зробити цей вибір.

Тему людини постсучасності розробляв, зокрема, французький філософ Ж.Ліповецькі. У своїй праці “Ера порожнечі. Нариси сучасного індивідуалізму” він аналізує сучасного індивіда, його генезу і прогнозує його майбутнє. Однією з основних тем цієї праці є новий тип особистості – Нарцис та організація сучасного суспільства. Дослідник відзначає, що в сучасну добу можливо все, вибір ні чим не обмежений: коли немає системи координат, такою системою може стати будь-що. “Маючи бажання вибирати, можливо все – як надзвичайне, так і саме ізотеричне, як нове, так і старе, як просте екологічно чисте життя, так і життя надскладне; це відбувається в добу, з якої пішло життя без твердих орієнтирів і головного напрямку” [6, 67].

Ліповецькі твердить, що саме в цей “час без орієнтирів” з’являється новий тип – Нарцис, який зайнятий тільки собою. Вчений наголошує, що суспільство стає побудованим у такий спосіб, щоб розвивати й закорінювати цей тип – починаючи з моди й музики та закінчуючи особистими стосунками й роботою. Дослідник звертає увагу на те, що такий тип хоче жити лише сьогодні, не думаючи про завтра, і всі інституції переконують його в правильності такої думки. “Ніхто більше не вірить у світле завтра, в прогрес. Віднині кожний бажає жити у цю хвилину, тут й зараз, залишаючись молодим і не бажаючи виконувати з себе нову людину” [6, 23]. Цей Нарцис є плоть від плоті одновимірної людини, він є останній, відомий нам, вияв інструментального розуму. Побудоване ним суспільство стало таким лицемірним, що постійно наголошує, що це і є найкращий спосіб екзистенціювання,

іншого не може й бути, що людина може обирати будь-що – вона є володар всесвіту. Однак при цьому забуває сказати про головне: що обирати сучасна людина має стільки, скільки людина будь-якої іншої доби не могла собі й уявити. Нині обирають від дружини до Президента, від йогурту в супермаркеті до труни, в якій тебе ж і поховують, однак немає позиції, з якої можна робити цей вибір. Це і є трагізмом епохи: так багато нині можна вибирати, проте немає легітимної основи вибору. Тому на авансцену виходить “життя без категоричних імперативів, життя-лего, яке можна будувати згідно з індивідуальними прагненнями, життя, яке відповідає добі комбінацій, варіантів, незалежних формул, які стають можливими завдяки нескінченному розмаїттю вибору” [6, 36].

Отже, в сучасному суспільстві дозволено усе, можна вибирати, що завгодно, тільки робити вибір немає з якої позиції. Ідентичність стає під велике питання, оскільки створювати себе потрібно у виборі.

Таким чином, людина постсучасності опиняється в складному становищі. Панування інструментального розуму побудувало певний устрій суспільства з певною організацією – одновимірне суспільство, в якому все поставлено на службу раціональності, до того ж розвиток цього проекту призводив до дедалі більшої втрати моральних орієнтирів. Поступово людина посіла місце померлого Бога, однак виявилася неспроможною його замінити. Моральний світ набував дедалі більшої дискретності, а цинізм почав ставати моральною категорією – і це саме в той час, коли людина мала вибирати, як ніколи раніше, а, відповідаючи на значущі питання, які виконують людську ідентичність, вона не мала позицій, з яких на них відповідати. Поглиблює кризу й те, що все дозволено, а отже – все можливо і бажати більше нічого. Все звільнено і зникає Інший у цьому меланхолічному декадансі. Все стає глобальним і байдужим. Людина немає опертя, вона змушена ковзати по поверхні, не маючи надійного ґрунту. Людина постсучасності – це ковзаюча людина, ковзання – це її родова сутність.

Однак, здається, так триватиме не завжди, оскільки людина не в змозі завжди жити без чітких орієнтирів. Морально людина не витримує такого навантаження, тому починає шукати нові метафізичні легітимуючі основи, а отже, є сподівання, що ця доба вседозволеності починатиме відходити в історію.

ЛІТЕРАТУРА

* Див.: Мультиверсум. Філософський альманах. – 2008. – Вип. 71.

1. *Макс Хоркхаймер, Теодор В. Адорно.* Диалектика Просвещения. Философские фрагменты. – М., СПб., 1997.
2. *Макс Горкгаймер.* Критика інструментального розуму. – К., 2006.
3. *Маркузе Г.* Одномерный человек. Исследование идеологии развитого индустриального общества. – К., 1994.
4. *Тейлор Ч.* Джерела себе. – К., 2005.
5. *Руднев В.П.* Словарь культуры XX века. Ключевые понятия и тексты. – М., 1999.
6. *Жиль Липовецки.* Эра пустоты. Очерки современного индивидуализма. – СПб., 2001.
7. *Козловски П.* Миф о модерне: Поэтическая философия Эрнста Юнгера. – М., 2002.
8. *Богданова О.А.* Процесс секуляризации и кризис личности в западной культуре XX века. – Ростов-н/Д., 2001.